

ERMENİ KİMLİĞİNİN İNŞASINDA KİLİSENİN ROLÜ

KILIÇ, Davut
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Ermeni tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan bütün araştırmacıların kabul ettiği şekliyle Hristiyanlığa geçmezden önce Part kültürünün, Ermeni toplumu üzerindeki etkisi Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlükten kaynaklanır. Ermenilerin arasına Hristiyanlığın girmesi, onları yavaş yavaş Zerdüştlükten uzaklaştırdı. Ermenistan'da eski Zerdüş mabetlerinin toprakları, yeni Hristiyan kiliselerine devredildi ve her tarafa tahta haçlar dikildi. Aziz Kirkor, başta Kral Tirdat olmak üzere birkaç yabancı din adamının da desteğini alarak bölgedeki ahalinin büyük bir kesimine Hristiyanlığı öğretti. Böylece Partlı Kirkor, Ermenistan bölgesinde ki, farklı etnik unsurlara mensup insanları, Hristiyanlık ortak paydası altında cemaat hüviyetine kavuşturdu.

Ermeni Kilisesinin, Kalkedon kararlarına karşı çıkmasında Greklere ve Romalılara karşı ulusal ve dini bağımsızlıklarını koruma kaygısı, belirleyici bir etken oldu. Bu kararların politik sonuçları çok ötelere uzandı. Kayseri'den kopuşa Kalkedon'un reddinin de eklenmesiyle Ermeni Kilisesi dini açıdan tecritte kalmasına neden oldu. Onun ilk iman esaslarını kiskânçlıkla koruması, Ermeni Kilisesi etrafında oluşan Gregoryen Hristiyanlığın daha da şekillenmesine sebep olduğu gibi dinî kültür otonomisine kavuşmasını da sağladı.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştlük, Aziz Kirkor, Ermeni Kilisesi, Ermeni Alfabeti, Ortodoks Kilisesi.

ABSTRACT

According to all experts working on the first history of the Armenians before converting to Christianity, the Part's culture on Armenian society's effect results from Mazdaism that is a common religion among Sasanies and Armenians. Christianity's entering into Armenians removed them from the Mazdaism and the lands of the old Mazdaism temples were transferred to the Christian churches and wooden crosses were set up on them. St. Kirkor began to teach Christianity to a big majority of people in the area taking help of a few foreigner religious functionaries one of whom was the King Tirdat. Thus, St. Kirkor from Part brought the different ethnic groups in Armenia under Christianity which was the common identity of them.

The Armenian Churches objecting to Kalkedon decisions and its anxiety to protect its religious independence against Greeks and Romans became a

characteristic factor. The political effects of these decisions went far beyond. The Kalkedon's being rejected in Kayseri put the Armenian Church in isolation in the perspective of religion. Its first religious fundamentals being protected jealously not only took the Gregorian Christianity on a more shape that consisted around the Armenian Church but also provided it with a religious cultural autonomy.

Key Words: Mazdaism, St. Kirkor, Armenian Church, Armenian Alphabet, The Ortodox Church.

Hristiyanlığı kabul etmezden önce Ermeni toplumunun dini; hem Hierodulos (Tapınak hizmetçiliği, Tanrıların ve tapınakların malı sayılan kadın ve erkek kölelere Hierodulos'lar [Kutsal Fahişelik] denir. Bkz.: Hançerlioğlu, 2004: 195; Ayrıca Kutsal Fahişelik hakkında geniş bilgi için Bkz.: Gündüz, 1998: 228; Aydın, 2005: 437.) vb. uygulamalar ile Ermeni-Frig milli unsurları, hem de bazı Urartu kalıntıları ve İran Panteonundan alınma unsurlar içeriyordu. (Grousset, 2005, 114 vd.; Bu konuda daha geniş bilgi için **bkz.:** Nersessian, 1969: 73.) Ermeniler, İrânlılar gibi tabiata tapar ve tabiattaki unsurlarda [güneş, ay, ateş, su, vb. gibi] bir kutsallık olduğuna inanırlardı. Taptıklarına karşı yakarmalarını ve sevgi gösterilerini açık alanda yaptıkları için de ibadet edecekleri bir tapınakları yoktu. (**Bkz.:** Sakarya, 1984: 14; Gazigiray, 1982: 33 vd.)

Ermeni tarihinin ilk dönemi üzerinde çalışan bütün araştırmacıların kabul ettiği şekliyle Hristiyanlığa geçmezden önce Part kültürünün, Ermeni toplumu üzerindeki etkisi Sasaniler ile Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlükten kaynaklanmaktaydı. (Atiya, 1968: 315; Russell, 1987: 417 vd.; Küçük, 1997: 16; Bu tespit dilbilimciler tarafından da kabul görür. **Bkz.:** Grousset, 2005: 113 vd.)

Ermeni Kralı Tridat'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Kirkor/Gregoire, eski tapınakları yıktırdı ve Kayseri Metropolitliğine giderek dinî önder makamında bulunan Leons tarafından Ermenistan'ın baş ruhani reisi olarak kutsandı. Kirkor Kayseri'den dönerken, Fırat kenarında Pakavan dolaylarında kral ailesini, saray büyüklerini ve büyük bir halk topluluğunu vaftiz etti. (Nersessian, 1969: 76; Curzon, 1854: 216; Uras, 1987, 120; Ayrıca Bkz.: Cöhce, 1992: 93 vd.) Kirkor'a Ermenistan'a Hristiyanlığı getirmesinden dolayı "Lusavoriç" yani "ilahi nur" nurlandırıcı unvanı verildi. (Aziz Kirkor'un öncülüğünde Hristiyanlığı kabullenen Ermeniler, O'nun adını "Lusavoriç-Aydınlatici" olarak değiştirmişlerdir. Bu sebeple "Uğapar"/"Havariler Kilisesi" olarak bilinen Ermeni Kilisesi, aynı zamanda "Lusavoriçagan" adıyla da anılır. Ayrıca dünya literatürüne "Eglise Armenian"/"Ermeni Kilisesi" olarak da geçmiştir. **Bkz.:** Dabağyan, 2003: 65 vd.; Ayrıca **bkz.:** Erçikan, 1949: 7; Kırzioğlu, 1985: 136.)

Ermenilerin arasına Hristiyanlığın girmesi, onları yavaş yavaş Zerdüştlükten uzaklaştırdı. Ermenistan'da eski Zerdüşť mabetlerinin toprakları, yeni Hristiyan kiliselerine devredildi ve her tarafa tahta haçlar dikildi. (Karabekir, 1994: 73 vd.) Eski tapınaklar yıkıldı ve yerlerine kilise yapıldı. Ancak bu gelişmeler pek kolay olmadı, korkunç çatışmalara ve çok kanın akmasına neden oldu. Aziz Kirkor'un Katoğikosluğu döneminde Ermeni Kilisesinin asıl zayıf yanı, bir halk dinî olmaktan ziyade aristokratik bir din olmasıydı. Katoğikos maiyetindeki çok sayıda insanla ve kralın askerleriyle ülkeyi gezen militan bir din adamı görüntüsündeydi. Eski pagan hiyerarşisinin muazzam mal varlığına el koymuşlardı. İncil'de o dönem de Grekçe ya da Süryanice dilinde yazıldığından halkın Hristiyan dinî literatürüne nüfuz etmesi imkânsızdı. Bu zayıflık daha sonraları Ermeni din adamlarının V. yüzyıla kadar yapmış oldukları çalışmalar neticesinde giderilecektir. (**Bkz.:** Atiya, 1968: 321.) Kirkor, başta Kral Tirdat olmak üzere birkaç yabancı din adamının da desteğini alarak bölgedeki ahalinin büyük bir kesimine Hristiyanlığı öğretti. (Nersessian, 1969: 75; Curzon, 1854: 216 vd.; Gregoir'in hayatı, evliliği, Kral Tridat'ın hizmetinde yaptığı dinî ve siyasi faaliyetler için **bkz.:** Dauvillier, 1983, 64 vd.; Ayrıca **bkz.:** Moses Khorenats'i, 1978: 228.) Böylece Parthlı Kirkor, Ermenistan bölgesinde ki, farklı etnik unsurlara mensup insanları, Hristiyanlık ortak paydası altında cemaat hüviyetine kavuşturmuş oldu. (Küçük, 1997: 4.)

Kirkor Lusavoriç, hayatının sonlarına doğru Kayseri'den getirdiği ikinci oğlu Aristakes'i kendi eliyle Episkopos olarak kutsadı ve 317 yılında Katoğikosluk makamına oturttu. (**Bkz.:** Arpee, 1946: 20; Tuğlacı, C. I, 2004: 3.)

Bizans İmparatoru Konstantin, 19 Haziran 325 yılında Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmek amacıyla İznik'te [Nicaca] bir dinî toplantı tertip etti. Hristiyan âleminde yüksek rütbeli din adamlarının katıldığı bu toplantıda Kirkor Lusavoriç'in oğlu Aristakes de vardı. (Grousset, 2005: 121.) Aristakes toplantıya özel davetiye ile çağrılan babası Kirkor ve Kralın yazılı iman ikrarlarını yanına alarak gitti. (Aristakes, Urfa'da Euthalius, Nusaybinden Jacob ve İran Piskoposu John ile birlikte konsile gitti. **Bkz.:** Moses Khorenats'i, 1978: 245.) Dönüşünde konsilde alınan 20 kararı babası Kirkor'a bildirdi. Kirkor da bu kararlara birkaç ilave yaparak inzivaya çekildi ve bir daha ortalıkta gözükmeyerek 336 yılında mağarada öldü. (Moses Khorenats'i, 1978: 245 vd.; Curzon, 1854: 216 vd.; Stanley, 1908: 98, 168 vd.)

Ermeni toplumunun Kilise şemsiyesi altında ilk mühim kararı, İran tehlikesine karşı İznik Konsiline katılması oldu. Bu kararlar Ermeniler, gelecekte İran ve komşu küçük beyliklere karşı dinî inançlarını sürdürebilmek için din kardeşi olarak gördükleri Bizans İmparatoru ve Kilisesi'nin himayesi altına girmiş oldu. (**Bkz.:** Şahin, 1988, 31 vd.; Ermenistan bölgesinde Hristiyanlığın yayılmasından duydukları rahatsızlıktan dolayı Zerdüşť din adamları ve Sasani yöneticilerinin aldıkları tedbirler için ayrıca **bkz.:** Grousset, 2005: 187 vd.)

O zamanlar kilise hiyerarşisinde evli piskoposlar ve yüksek rütbeli din adamlarına rastlamak mümkündür. Aristakes 325 yılından 333 yılına kadar Katoğikosluk makamında kaldı. Onu evli olan ağabeyi Vartan [333-341] ve yine evli olan oğlu Hoosik [341-348] izledi. (Grousset, 2005: 131; Gregoir'den sonra 1306 yılına kadar Katoğikosluk makamına gelenlerin kronolojik olarak görev sürelerini gösteren tablo için **bkz.:** Orbelian, C. I, 1864: 274 vd.) Ermeniler dinî liderliğin Kirkor ailesinden devam etmesi için ant içtiklerinden, Hoosik'in oğulları din adamı olmayı reddedince Katoğikosluk makamı geçici olarak akrabası olan Aştişatlı Pharan'a [348-352] geçti. (Atiya, 1968: 322) Daha sonra yeniden Hoosik'in torunu I. Nerses Bartev 353 yılında Katoğikos oldu ve görevinin 20. yılında [373] vefat etti. Nerses'ten sonra Kirkor'un neslinden gelenler zinciri kırıldı. (Tuğlacı, C. I, 2004: 4.)

Katoğikos Nerses 365 yılında ülkedeki dinî ve sosyal problemleri çözümlemek için Aştişat'ta bir kutsal sinod topladı. Buraya piskoposlarla birlikte toplumun önde gelen yöneticilerini de davet etti. Bu sinod ilk olarak evlenme kurallarını düzenledi ve yürürlükte olan ilk kuzenler arasındaki evlilik âdetini yasakladı. Nerses halk arasındaki putperest adet ve batıl inançların son kalıntılarını da kaldırmak için matem amacıyla kendini yaralamak, ruhlardan yardım istemek, muska ve tılsım kullanmak gibi uygulamalara da yasak getirdi. (Atiya, 1968: 323; Grousset, 2005: 131. Dördüncü asrın başlarında paganizm kaldırılmış olmasına rağmen başka yerde olduğu gibi Ermenistan'da da hatırı sayılır oranda paganların uzun süre devam ettiğini ve antik inançların mahalli folklor ve gelenekler tarzında uzun süre sürdüğünü biliyoruz. **Bkz.:** Nersessian, 1969: 75.)

Patrikliğin aile içinde devamı, Büyük Nerses'in ölümünden sonra inkıtaa uğradı. Kral Pap, 370'li yılların sonuna doğru kendisine yakın gördüğü II. Yusik'i Katoğikosluğa aday gösterdi. Fakat adayının Kayseri'deki din adamları tarafından takdis edilmeyeceğini düşünen Pap, Yusik'in ülkedeki Ermeni Piskoposlar tarafından takdis edilmesine karar verdi. Bu hüküm Ermeni Kilisesinin Kayseri'den kopuşuna zemin hazırladı. (Atiya, 1968: 324; Ayrıca **bkz.:** Arpee, 1909: 2.) 387 veya 388 yılında Katoğikosluk makamına Sahak'ın gelmesiyle St. Kirkor'un/Gregoire şeceresine tekrar dönüldü. Sahak'ın uzun yönetimi aralıklarla 387'den 439 yılına kadar devam etti. Onun kutsama töreninin de Ermenistan'da yapılması, bundan böyle katoğikosların bu maksatla Kayseri Başpiskoposluğuna gitmeleri âdetini sonlandırdığı gibi Ermeni din adamları üzerindeki Kayseri'nin otoritesini de tamamen kırdı. (Fortescue, 1911: 24.) Nitekim bu durum Kayseri Başpiskoposluğu ile Ermeni Episkoposlarının ilişkilerinin kesilmesine neden oldu. Grekler Ermeni dinî ve sivil önderlerin bu davranışını Şiizm kabul ederek, (Gürün, 2001: 46; Nersoyan, C. I, 1987: 414.) baştan beri Ermeni din adamlarının ilişkide bulunduğu ve dinî destek aldığı Kayseri Kilisesinin, Ermeni Kilisesi ve din adamları arasındaki hiyerarşik münasebetlerin ne olduğu tartışmasını da başlattı. Buna göre Grekler [Ortodokslar], Ermeni Kilisesi IV. yüzyıla kadar Kayseri

Piskoposluğuna bağlı iken birden ayrıldığını söyler. Latinler [Katolikler] de, Ermeni Kilisesinin önce Kayseri'ye bağlı olduğunu, sonradan Papa I. Sylvestre'nin [314-335] tanıdığı imtiyaz ile bağımsız hâle geldiğini ifade eder. Ermeniler ise bu iddialara karşı kiliselerinin başlangıçtan beri bağımsız ve "Apostolik" [Havarilere dayanmakta] olduğu görüşünde ısrar eder. (Bkz.: Atiya, 1968: 321; Küçük, 1996: 123; Küçük, 1997: 131 vd.; Greklerin bu konuda Ermeni Kilisesi'ne yönelttiği soru ve cevaplar için ayrıca **Bkz.:** Moses, 2006: 132.) İstanbul Ermeni Patriklerinden Ormanyan'a göre de, Ermeni Kilisesinin ne Kayseri ile ne de başka bir merkezle otorite yönünden bir bağlılığı yoktur. (**Bkz.:** Ormanyan, 1955: 13.)

IV. yüzyılın ikinci yarısında Katoğikos Nerses zamanında Ermeni Kilisesinin hiyerarşisi ve yönetiminin yeniden yapılandırıldığını daha önce söylemiştik. Ancak Ermeni alfabesi olmadığından kendi dillerinde yazılmış İncil ve ayin usullerinden mahrumdular. Ermeni din adamları o zamana kadar Kayseri ve Urfa'daki (Urfa'daki okullar hakkında geniş bilgi için **Bkz.:** Hayes, 2002.) meşhur okullarda öğretim görüyorlardı. Bu okullarda eğitim ve öğretim Kayseri'de Grekçe, Urfa'da ise Süryanice yapılmaktaydı. Çünkü Ermenice denilen dil henüz icat edilmemişti. Bu yüzden Ermeni liturjisi henüz teşekkül etmemişti. İnciller ve ayinler Grekçe veya Süryanice okunmaktaydı. Ermeni toplumu bu iki dili de bilmediğinden Kilise'de dinî konular onlara şifahi olarak anlatılmaktaydı. (Grousset, 2005: 167; Küçük, 1997: 142) O tarihe kadar Ermenice, alfabesi olmayan çok sayıda farklı diyalektiklerden oluşan bir dildi. Ermeni Kilisesi, ülkenin Batı bölgelerinde tamamen Grekçeye, Doğu bölgelerinde ise Süryaniceye bağımlıydı. Ancak halkın büyük bir çoğunlu bu iki dili de anlamıyordu. Dolayısıyla yabancı bir dil ile okunan litürjinin ve duaların cemaat için anlaşılır kılınmasına bir aracı gerekiyordu. Bu nedenle ayinler için kilisede kendine özgü iki sınıf oluşturulmuştu. Birincisi dinî metinleri okuyanlar [Vendzanogh] ikincisi ise cemaat için bunları Ermeniceye çevirenlerdi [Thargmanitsh]. (Atiya, 1968: 324.) Alfabeden ve yazılı edebiyattan mahrum olmayı Kilisenin mevcudiyeti ve bağımsızlığı için bir engel olarak gören Ermeni din adamlarınca, artık kendilerine has bir alfabenin icadı zaruri hâle gelmişti.

Alfabe olmadan ne Kilise'nin tam olarak kuruluşunu sağlaması ve gelişmesi ne de inanlılarının kiliseye olan bağlılıklarının artması mümkün değildi. Çünkü basit sözlü rivayetler bile müntesiplerinin kalplerinin derinliklerine nüfuz etmiyordu. Bu durum Katoğikos Sahak'ın dikkatini çekmişti. Kralın eski sekreteri ve Katoğikos Nerses'in öğrencisi Mesrop-Maschtotoz'da durumun farkındaydı. Sahak ile Mesrop, Kral'dan buna bir çare bulmasını istedi. Kral'da bütün imkânları, 394 yılında papazlık rütbesini alan Mesrop ve öğrencilerine sundu. 392-405 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde "Danyel Alfabesi" ıslah edilerek, Ermenilerin dinî ve etnik yapısına uygun-36 harfi ihtiva eden daha sonra

da 2 harf ilave edilecek olan–“Ermeni Alfabeti” meydana getirildi. (Geniş bilgi için **Bkz.:** Grousset, 2005: 166; Nersessian, 1969: 85 vd.; Curzon, 1854, 406; Kırzioğlu, C. I, 1953: 187; Küçük, 1997: 143; Tuğlacı, C. I, 2004: 5; Küçük, 1996: 131.)

Ermeni toplumunun dinî ve sivil önderleri öncülüğünde Ermeni alfabesinin icadından sonra İncil’in Ermeniceye tercüme edilmesi 433 yılında tamamlandı. Ardından Aziz Basil’in Kutsal Litürjisi, vaftiz ve kiliseye kabul ayinleri Ermeniceye çevrildi. Daha önce Grekçe ve Süryanice yazılmış Ermenice okunan metinler de yeni alfabeyle yazıldı. Başta azizlerin hayatları olmak üzere Grekçe dinî metinlerin çevrilmesiyle (Bundan dolayı Süryanice, Kıptice de olduğu gibi Ermenilerin ibadet dillerinde Yunanca kelimelere de rastlanır. **Bkz.:** Sarıkçıoğlu, 2002, 136.) Ermeni edebiyatı zamanla zenginleşti ve cemaat içerisinde dinin anlaşılması sağlandı. (Atiya, 1968: 325; Grousset, 2005: 169; Tuğlacı, C. I, 2004: 9) Bu durum, halkın arasında putperestliğin silinmesine neden olduğu gibi çevirisi tamamlanan Ermenice İncil’in sayesinde biri Pers öteki ise Grek egemenliği altında yaşayan ikiye bölünmüş halkın parçalanmasını engelledi. O yıllarda Ermenistan ağır bir İran baskısı altındaydı. Sasaniler Hristiyanlığın yerine Zerdüştlüğü getirmek için aralıksız çaba harcamalarına rağmen, Ermeni toplumunda Hristiyanlığı silemedi. Bunun için Ermeni tarihinde Hristiyanlığın kabulünden sonraki en önemli olay Ermeni dilinin icadı oldu. (Bu konuda geniş bilgi için **bkz.:** Atiya, 1968: 324 vd.) Çünkü Ermeni dilinin icadı hem dinin anlaşılmasında hem de Ermeni toplumu arasındaki bütünlüğün sağlanmasında en temel unsurdur. Öyle ki, birçok bakımdan Ermeni Kilisesi tarihinin en mühim dönemini yaşıyordu. (Basmacıyan, 2005: 54; Grousset, 2005: 170; Küçük, 1997: 155; Tuğlacı, C. I, 2004: 7)

Sahag Bartev ve Mesrob Maştoz adlı din adamlarınca icat edilen Ermeni yazısı, Ermeni kimliğinin oluşumunda o kadar etkili olduk ki, Ermeni kültürü üzerindeki Yunanca ve Asurice’nin egemenliğine son verdi. Ermeni kilisesi “Altın Çağ”ını yaşamaya başladı. (**Bkz.:** Arpee, 1909: 3.) Ermeniler, bu iki önemli din adamını kültür ve dinî hayatlarına yaptığı hizmetten dolayı azizlik mertebesine yükselterek onları bir bayramla [Don Tarkmançats Vartabedats] anmaya başladı. (http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_bayram.asp, 2.11.2005; Ayrıca **bkz.:** Dwight, 1854: 65)

Ermeni toplumunun dinî ve kültür hayatındaki gelişmeleri kabullenemeyen Sasaniler, Hristiyan Ermenileri yeniden ateşe tapmaya mecbur edince, Batı’da kalanlar daha fazla baskıya dayanamayarak Roma’ya sığındı. (**Abû’l-Faraç**, C. I, 1987: 155.) Sasani sınırları içerisinde kalan Ermeniler ise kendilerine yapılan zorlamalara rağmen, Mecusiliği kabul etmediklerinden dolayı Sasanilerle 451 yılında savaşmak durumunda kaldı. Yapılan bu din savaşının neticesinde istediği yardımı Bizans’tan alamayan Ermeniler kaybetti. (Bu konuda geniş bilgi için **bkz.:** Nersessian, 1969: 77; Uras, 1987: 10; Kılıç, 2006: 20.). Bütün

bu olumsuz şartlara rağmen Kilise ve ruhaniler öncülüğünde Hristiyan kalmayı başaran Ermeniler, dinî ve millî kimliklerini ölüm pahasına korumanın karşılığı olarak Din Tarihi açısından bu tarihi yenilgiyi büyük zaferlerden daha çok önemsediklerini göstermek için Ermeni dilinin icadında olduğu üzere bugünü de “Vartanants Bayramı” ilan etti. Bu bayram da savaşta yitirilen bini aşkın insanın anısına ayin ve törenler düzenlenir. Aynı zamanda herhangi bir kutsal güne bağlı isimleri olmayanların isim günü olarak da kutlanır. (**Vartanants Bayramı** için **bkz.:** <http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm>, 22.11.2005; Bu konuda ayrıca **bkz.:** Ormanyan, 1955, 157 vd.) Görüldüğü üzere gerçek anlamda Ermeni kültürü ancak Ermeni alfabesinin bulunuşundan Kitabı Mukaddes’in Ermeniceye tercüme edilmişinden ve bunu izleyen Ermenice bir edebiyatın oluşmasından itibaren var olmuştur. Ermeniler, ancak o andan itibaren kendi bilinçlerinin ve kimliklerinin farkına varabilmiştir. (Grousset, 2005: 172.)

Ermeni Kilisesi, IV. yüzyılda Kayseri Başpiskoposluğun’dan kopmasından sonra Antakya, İstanbul ya da Roma tarafından kontrol edilmeye kararlılıkla direndi. Dahası Ermeni halkı din işlerini daima kendileri tarafından seçilen kilise hiyerarşisince yürüttü. Doktrine ilişkin kararlar dışında cemaatin politikasını kararlaştırma sorumluluğunu Katoğikoslarla paylaşan seküler konseyin varlığı kilisenin bu tavrında oldukça etkili oldu. Piskopos seçimlerine cemaatin katılması ve kilisenin bu uygulamayı sürdürmesi Ermeni Kilisesi’ni diğer kiliselerden ayıran en önemli özelliğidir. (Atiya, 1968: 307; Artinian, 2004: 33.) Başka bir deyişle Sinodlarda sivillerin oynadığı rol, ruhban sınıfın seçimindeki seküler katılım ve Katoğikosun Ermeni Kilisesi’nin geleneğine uyma zorunluluğu Ermeni kimliğinin oluşumunda tetikleyici unsur oldu.

Sasani İmparatorluğu’na Ermenilerin Mecusilikten Hristiyanlığa geçişi nasıl hoş karşılanmadıysa, Ermeni alfabesinin icadı ile Kitabı Mukaddes’in ve diğer dinî metinlerin Ermeniceye tercümesi de Grek Kilisesi tarafından hoş karşılanmadı. Bu durum Ermenilerin kısa zamanda Bizans’ın ruhani etkisinden kurtulacağına sanki habercisiydi. (Grousset, 2005: 175.) Ermeni Katoğikoslarının konsekrasyon için Kayseri’ye gitmemesi, daha sonraki yıllarda Kilise’nin din dilini oluşturarak kendisine daha bağımsız bir alan yaratması, belki de 381 yılında İstanbul’da, 431 yılında ise Efes’teki Sinod toplantılarının bütün kararlarını kabul etmesine rağmen Ermeni Kilisesi’nin katılımına engel teşkil etti. Daha da önemlisi kiliseler arasındaki bu soğukluk Ermeni Ruhanîlerce bir sonraki Kadıköy Konsili’nde [451] alınan kararların reddedilmesine neden oldu. Her ne kadar bu konsile gidilmeyiş sebebi Sasanilerle yapılan mücadele gösterilse de bir ruhaninin Chalcedon Toplantısı’na gitmesi savaşın kaderine bir engel teşkil etmese gerek. (**Bkz.:** Gürün, 2001: 48.)

Ermeni Kilisesi’nin, Kalkedon kararlarına karşı çıkmasında Greklere ve Romalılara karşı ulusal ve dinî bağımsızlıklarını koruma kaygısı, belirleyici

bir etken oldu. Bu kararların politik sonuçları çok ötelere uzandı. Kayseri’den kopup Kalkedon’un reddinin de eklenmesiyle Ermeni Kilisesi dinî açıdan tecritte kaldı. Onun ilk iman esaslarını kiskânçlıkla koruması, (Atiya, 1968: 327.) Ermeni Kilisesi etrafında oluşan Gregoryen Hristiyanlığın daha da şekillenmesine sebep olduğu gibi dinî kültür otonomisine kavuşmasını da sağladı. (Tuğlacı, 1991: 3; Kâşgarlı, 1990: 47.)

Ermeni Kilisesi’nin diğer doğmalardan ayrılışını Grousset de şöyle değerlendirir. “Bu tavır alışın siyasi sonuçları Ermenistan’ın geleceği için son derece önemli oldu. Ermeni Kilisesi Nesturiliğin (Nesturiliğin yayılışı için **bkz.:** Aydın, 1982: 152 vd.) zıt kutbunda yer alarak Suriye-İran Hristiyanlığından dolayısıyla onu yutmaya çalışmış olan Sasani dünyasından kesin olarak farklılaştı. Özellikle, Ermeni Kilisesinin bağımsız bir Hristiyan kilisesi olarak kurumsallaşması, Grek Ortodoksluğuyla teolojik yönden kopuşu, Ermenistan ile Bizans arasında sonradan hiçbir şeyin dolduramayacağı bir uçurum açtı. Böylece Ermenistan, onun millet niteliğini bozmaya uğraşan iki güçlü komşusuna karşı ruhani bağımsızlığını kesin olarak kazanmış oldu.” (Grousset, 2005: 229.) Bu durum hem Ermeni Kilisesini fikrî anlamda Hristiyan âlemini temsil eden büyük kiliselerden ayırdı, hem de Ermeni milliyetçiliğini, Ermeni halkı için millî birliğin ana unsuru hâline getirdi. Öyle ki Ermeni Kilisesi, kendisine yapılan baskılardan dolayı 506 yılında Babken’in başkanlığında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan piskoposlarının katıldığı Arap Ermenistan’ın başşehri olan Divin’de (Divin, Erivan’ın 35 km güneyinde IV-XIII. asırlarda varlığını sürdürmüş bir şehirdir. IV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Ermeni Arşakilerinin, 428’den itibaren Sasani Merzbanlarının, 640’dan sonra ise Arap emirlerinin ikametgâhı oldu. **Bkz.:** Moses, 2006: 129.) bir konsil toplayarak, Kadıköy Konsilinde alınan kararları ve Nesturiliği reddettiğini tekrarlamak durumunda kaldı. Bu durum II. Nerses’in Katoğikosluğu [548-557] zamanında ikinci kez gerçekleştirilen Divin Konsilin’de [554] bir kez daha yenilendi. (Ormanyan, 1955: 27 vd.; Nersessian, 1969: 76 vd.) Ermeni Kilisesi, birkaç kez tekrarlama ihtiyacı duyduğu bu kararı ile Hristiyan Dünyası’nın büyük bir çoğunluğundan ayrılmış olduğunu iyice tescillemiş oldu.

Ermeni dinî ve sivil önderlerin bu tavrı Ermeni takvimine ilişkin reformda da karşımıza çıkar. Divin ruhani konseyinde [554] gündeme getirilerek üzerinde çalışmalara başlanan ve 584 yılında tamamlanan (Tuğlacıya göre de, Ermeni takviminin başlangıcı 552 yılıdır. Bu takvim, 12 ay, 365 gün olup her ay 30 gündür. **Bkz.:** Tuğlacı, C. I, 2004: 13) takvimle ilgili Katoğikos Hovhannes, “Ermeni milleti için daimi bir takvim oluşturuldu ve artık kilisenin merasimleri için öbür milletler [Grekler, Suriyeliler] gibi davranmaya mecbur değiliz.” (Grousset, 2005: 229) Diyerek, o günün şartlarında diğer Hristiyan kiliselerine olan kızgınlığını ifade ettiği gibi Ermeni Kilisesinin ortak paydasında yeniden bir toplum yaratmanın heyecanını da dile getirir.

Yukarıda saymaya çalıştığımız nedenlerden dolayı Ermeni Kilisesi, Grekçe ve Süryaniceyi reddederek bütün dinî kutlamalarda özel bir alfabe icat edip dinî metinleri ve tüm litürjisini Ermeniceye çevirdiği gibi oluşturulan daimi takvimle de bütün dinî meselelerini kendi kültür dairesince kutlama imkânı bulmuş oldu. (**Bkz.:** Atiya, 1968: 342) Ermeni Kilisesi bu olaylar sayesinde, Ermeni halkı ile bütünleşmesini tamamlamıştır. Daha da önemlisi bu durum Ermeni toplumunun Kilise çatısı altında ulusal karakter kazanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı da Ermeni Kilisesinin ana kitlesi bugüne kadar Monofizit kalmış ve Kalkedon karşıtı mizacını tarih boyunca yapılan baskılara rağmen korumayı başarmıştır. (Geniş bilgi için **bkz.:** Kılıç, 2006: 26 vd.) Ermeni Kilisesi'nde ruhbanlar, tek başına kilisenin mutlak sahibi ve hâkimi değildir. Kurum olarak Kilise, din görevlilerine ait olduğu kadar cemaate de aittir. Bu ilke gereği papazlık takdis töreni için yapılması gereken işler hariç, kilise yönetiminde laik unsurların desteği alınmadan bir şey yapılamaz. Bu durum kilisenin eski ve genel kuralıdır. (Bu konuda geniş bilgi için **Bkz.:** Küçük, 1997: 287 vd.; Ermeni Kilisesine göre Güneşin ışık ve ısı, birbirlerine ayrılmaz bir şekilde bağlı oldukları gibi Kilise, Gelenek ve Kutsal Kitap da aynı şekilde birbiri ile bağlantılıdır. [Küçük, 1997: 220.] Bunun için Gregoryen Ermenilere göre, Kilise, saflık ve dürüstlük içinde “gelenekleri” nakleden güvenilir bir kurumdur. **Bkz.:** Küçük, 1997: 225.) Bundan dolayı Kilise bünyesinde Ermeni kimliğinin oluşması daha da kolay olmuştur.

Katoğikosluk makamı Ermeni toplumu için bu kadar önemli olmasına rağmen öyle durumlar olmuştur ki, öncelikle kadar makamını koruması gereken Katoğikoslar yetersizlik ya da ulusal uyuşmazlık gibi nedenlerle ya istifaya ettirilmiş ya da makamından alaşağı edilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere erk durumundaki Ermeni Kilisesi ruhban sınıfı ile cemaat arasında paylaşılan bir güç konumunda olmuştur. Bu iki unsurun kaynaşması ve Ermeni halkının Kilise ile özdeşleşmesi, buldukları coğrafyada, her dönem güçlü devletlerin himayesi altında kalan Ermeni toplumunun tarihine dinî bir karakter vermiştir. (Atiya, 1968: 343.) Öyle ki, bu durum Ermeni Din Tarihi'ndeki Azizlerin çokluğunda da kendini gösterir. Ermeni Kilisesinde Yılın 110 günü Azizlere ayrılmıştır. Bu cümleden olarak Ermeni Kilise takviminde her gün, ya kutsal bir gündür veya bir azizin günüdür. (Bu konuda geniş bilgi için **bkz.:** Ormanyan, 1955: 156; Russell, C. I, 1987: 416.) Ermeni Kilisesi, azizlere ve şehitlere gösterdiği saygıyı onların eşyalarına ve hatıralarına da gösterir. (Küçük, 1997: 233.)

Ermeni Kilisesi Eçmiyazın'da kurulmuş olmasına rağmen, siyasi otoriteyi takip etmeyi uygun gördüğünden onlarla birlikte sürekli yer değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu cümleden olarak 485 yılında Divin'e, 901 yılında Ani'ye, 1147'de Rumkale'ye [Kilikya] taşınmıştır. Katoğikosluk Rumkale'de 1292 yılına kadar kaldıktan sonra şehir Memlûkluların eline geçince Sis'e nakledilmiştir. Kilikya Krallığı 1375 yılında ortadan kaldırılınca, Katoğikosluk burada bir müddet daha kaldı. Bu arada Katoğikosluğun, Roma Kilisesi'nin nüfuzuna girdiğini gören

Ermeniler bir Sinod toplayarak Eçmiyazin'e geri dönme kararı aldı ve 1441 yılında Ermeni Kilisesinin ilk doğduğu yer olan Eçmiyazin'e tekrar taşıdılar. (Bkz.: Ormanyan, 1955: 54; Gürün, 2001: 49.)

Buraya kadar yapmış olduğumuz değerlendirme sonucunda Kilise çatısı altında toplanan Ermeni toplumunun oluşmasındaki unsurları şöyle sıralamak mümkündür. Bunlardan birincisi Ermeni din adamlarının 370'li yıllardan sonra kutsama töreni için Kayseri'ye gitmemesi, ikincisi Ermeni alfabesinin icadı, Üçüncüsü Ermeni dilinin oluşumu ile dinî metinlerin Ermeniceye çevrilererek kendi din dilini oluşturarak bir anlamda dinî bağımsızlıklarını ilan etmeleri, dördüncüsü Kilise takviminin oluşması, beşincisi ise Kilise bünyesindeki sivil halkında tesiriyle milli bir ruhban sınıfının oluşmasıdır. İşte bu saydığımız özellikler Ermeni toplumunun büyük bir bölümünü tarihi boyunca Mecusiliğin etkisinden kurtardığı gibi Ortodoks ve Katolik Kiliselerinden de ayırmıştır. Öyle ki, Ermeni Kilisesinin bu karakteristik özelliği ve Ermeni toplumu üzerindeki etkisi tarihten günümüze artarak devam ede gelmiştir. Bundan dolayı Ermenilerin manevi mirasının teşekkülünü ve muhafazasını, milletin Hristiyan hüviyetinin şekillenmesini, siyasi güçlerini kazanmasını ve yeryüzündeki Ermenileri bir arada tek merkez etrafında toplanmasını Ermeni Kilisesi sağlamaktadır. Ermeni Kilisesi, geçmişte ve günümüzde dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış Gregoryen Ermenilerin yegâne ortak malı ve paydası durumundadır. Bu da kiliseyi Ermeni kültürünün tek temsilci durumuna getirmektedir. Çünkü dinî ve etnik kimliklerin karışımıyla müteşekkil bir ortak yaşam paydasında Ermeni toplumunu yönlendiren Ermeni Kilisesidir.

KAYNAKÇA

Abûl-Faraç, Gregory, (1987), **Abû'l-Faraç Tarihi I**, (Neşr. R. Doğrul), Ankara.

Arpee, Leon, (1909), **Armenian Awakening (A History of the Armenian Church, 1820-1860)**, Chicago.

-----, (1946), **A History of Armenian Christianity, (from the Beginning to Our Own Time)**, New York.

Artinian, Vartan, (2004), **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863**, (Neşr. Zülal Kılıç), İstanbul.

Atiya, Aziz S., (1968), **A History of Eastern Christianity**, London.

Aydın, Mehmet, (1982). "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı:5.

-----, (2005), **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Konya.

Basmacıyan, Krikor Hagop, (2005), **Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Neşr. A. Yılmaz), İstanbul.

Cöhce, Salim, (1992), “Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme”, **Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara.

Curzon, Robert, (1854), **Armenia: (a Year at Erzerum, and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia)**, New York.

Dabağyan, Levon Panos, (2003), **Türkiye Ermenileri Tarihi**, İstanbul.

Dauvillier, J., (1983), **Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age**, London.

Dwight, H. G. O., (1854), **Christianity in Turkey: (a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church)**, London.

Erçikan, Atif, (1949), **Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara.

Fortescue, Adrian, (1911), **The Orthodox Eastern Church**, London.

Gazigiray, A. Alper, (1982), **Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul.

Grousset, Rene, (2005), **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (Neşr.: Sosi Dalonoğlu), İstanbul.

Gündüz, Şinasi, (1998), **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara.

Gürün, Kamuran, (2001), **Ermeni Dosyası**, (Beşinci baskı), B.y.y.

Hançerlioğlu, Orhan, (2004), **Dünya İnançları Sözlüğü**, İstanbul.

Hayes, E. R., (2002), **Urfa Akademisi**, (Neşr.: Y. Günenç), İstanbul.

<http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm>, (22.11.2005).

http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_bayram.asp, (22.11.2005).

Karabekir, Kazım, (1994), **Ermeni Dosyası**, (Neşr.: F. Özerengin), İstanbul.

Kâşgarlı, Mehlika Aktok, (1990), **Kilikya Tabi Ermeni Baronluğunun Tarihi**, Ankara.

Kılıç, Davut, (2006), **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1953), **Kars Tarihi I**, İstanbul.

----, (1985) “Armenya Yukarı-Eller Tarihi’nin iç yüzü Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti”, **T.B.E.T.İ.S.**, Ankara.

Küçük, Abdurrahman, (1996), “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXV, Ankara.

-----, (1997), **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara.

Moses, Kalankatlı, (2006), **Alban Tarihi**, (Neşr. Ziya Bünyadov), İstanbul.

Moses, Khorenats'i, (1978), **History of the Armenians**, (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London.

Nersessian, Sirarpie Der, (1969), **The Armenians**, (ed. Glyn Daniyl), U.S.A.

Nersoyan, Tiran, (1987), "Armenian Church" **The Encyclopedia of Religion I**, New York.

Orbelian, S., (1864), **Histoire De La Sioune I**, Saint Petersburg.

Ormanyan, Malachia, (1955), **The Church of Armenia**, (Ed.: G. Marcar Gregory), London.

Russell, J. R., (1987), "Armenian Religion" **The Encyclopedia of Religion I**, New York.

Sakarya, İhsan, (1984), **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara.

Sarıçioğlu, Ekrem, (2002), **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta.

Stanley, Arthur Penrhyn, (1908), **Lectures on the History of the Eastern Church (with an Introduction on the Study of Ecclesiastical History)**, London.

Şahin, Recep, (1988), **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul.

Tuğlacı, Pars, (1991), **İstanbul Ermeni Kiliseleri**, İstanbul.

-----, (2004), **Tarih Boyunca Batı Ermenileri I**, İstanbul.

Uras, Esat, (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul.